

ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ ОДИНИЦЬ У САКРАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2'373.46

© Ковтунець О. С. (Київ)

ПРИЙОМИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ АКТУАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ЛЕКСИКИ

Подано інформацію про явища мовної та лексикографічної актуалізації релігійної лексики сучасної української літературної мови. Здійснено опис основних прийомів лексикографічної актуалізації релігійних лексичних одиниць на матеріалі новітніх загальномовних словників.

Ключові слова: актуалізація лексики, релігійна лексика, лексикографічна актуалізація.

Серед інноваційних процесів, пов'язаних із динамікою словникового складу сучасної української мови, особливо помітною є **актуалізація лексики** – повернення до активного вжитку застарілої або рідковживаної лексики, яка донедавна перебувала на периферії мовної системи. Цей процес передбачає два основних етапи: 1) активізація використання застарілої лексики; 2) актуалізація значення слова [4, с. 68]. На нашу думку, завершальним етапом процесу актуалізації лексики повинна бути фіксація актуалізованої лексики сучасними загальномовними словниками як активної та стилістично нейтральної.

Оскільки духовно-релігійна сфера тривалий час перебувала «під заборонаю», релігійна лексика стала однією з кількісно найбільших актуалізованих лексико-тематичних груп у сучасній українській літературній мові.

Українське мовознавство налічує чималу кількість наукових розвідок, у яких мова релігійної сфери становить особливий об'єкт зацікавлення багатьох мовознавців: як діаспорних (І. Огієнко, П. Ковалів, М. Юрковський, О. Горбач), так і вітчизняних (В. В. Німчук, Н. Д. Бабич, Л. М. Полюга, М. В. Скаб, А. А. Ковтун, С. В. Бібла, Н. В. Пуряєва, М. І. Навальна, І. Павлова, Т. А. Коць, О. Я. Мирончук, Ю. В. Осінчук та ін.).

Процес актуалізації релігійної лексики характеризується проникненням релігійно маркованих слів у нерелігійне мовлення. Питання функціонування релігійних словесних форм у мові засобів масової інформації частково описав О. А. Стишов, у поетичних текстах – Ю. І. Браїлко, І. Р. Мисько та ін. Вивченню особливостей контекстуального функціонування назв релігійних споруд в українській мові присвячені праці Н. В. Піддубної. Високий дискурсотворчий потенціал релігійних лексичних одиниць у літературних текстах підтверджують публікації О. В. Андрейченко.

На нашу думку, активна поява релігійної лексики в сучасних художніх, науково-популярних,

публіцистичних, навчальних та ін. текстах свідчить про її **мовну (узусну) актуалізацію**.

Лексикографічна ж актуалізація релігійної лексики передбачає процес її фіксації у реєстрах новітніх загальномовних лексикографічних праць як активної та хронологічно, стилістично й семантично нейтральної. Сьогодні питання кількісного та якісного представлення цієї групи лексики сучасними лексикографічними працями залишається маловивченим, що зумовлює **актуальність** даної розвідки.

Деякі аспекти цієї проблеми висвітлив В. В. Німчук. У контексті аналізу сучасної тлумачної лексикографії вчений виокремив питання наповненості словників релігійними лексемами, точності пояснень семантики цієї лексики, доречності конкретних ремарок для деяких релігійних номінативів [2].

На потребі використання тексту Біблії як бібліографічного джерела для створення картотеки загальномовних тлумачних словників неодноразово наголошувала у своїх виступах та публікаціях М. В. Скаб [5; 6].

А. А. Ковтун порушила проблему дослідження глибини розгортання семантичних структур релігійних лексем, зафіксованих сучасними словниками [3].

Метою нашого дослідження є опис основних прийомів актуалізації релігійної лексики та її відображення у новітніх загальномовних лексикографічних працях.

Наукова новизна статті визначається матеріалом дослідження, джерельну базу якого складають новітні загальномовні лексикографічні праці: «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В. Бусла (2002) (далі – ВТССУМ), «Словник української мови» за редакцією В. Жайворонка (2012) (далі – СУМ-Ж), перші 6 томів двадцятитомного «Словника української мови» (2010-2016) (далі – СУМ-20), для порівняння – одинадцятитомний «Словник української мови» (1970-1980) (далі – СУМ), а також словник-довідник «Велика чи мала літера?» В. Жайворонка (2004) (далі – ВМЛ-Ж).

Серед основних **прийомів лексикографічної актуалізації** релігійної лексики, насамперед, варто звернути увагу на **джерела наповнення** сучасних словників, оскільки «повнота реєстру словника, семантична структура слів, їхня стилістична та функціональна характеристики залежать від обсягу джерел, використовуваних для створення кар-

тотеки загальнономовних тлумачних словників» [4].

Як відомо, 11-томний СУМ не містить у своїй джерельній базі релігійних текстів або творів, що представляють конфесійний стиль української літературної мови. Для того, щоб засвідчити існування в нашій мові лексики релігійної тематики в умовах ідеологічного атеїзму та показати приклади її вживання, автори використали художні твори. Наприклад, у словниковій статті до лексеми *Богоматір* – рядки з творів М. П. Стельмаха: «*Баба Ганна поставила свічку перед образом богоматері (Стельмах, I, 1962, 245)*» [СУМ, I, с. 209]; до слова *літургія* – з творів І. Я. Франка: «*З церкви розлягався голосний на ціле село, протяглий спів літургії (Фр., II, 1950, 196)*» [СУМ, IV, с. 532]; до лексеми *Пасха* – з творів І. К. Микитенка: «*На перші числа травня (десь 4-5 число) припадав якраз великдень. Отже, міжнародне свято робітничого класу стикалося з. пасхою (Мик., II, 1957, 532)*» [СУМ, VI, с. 92] тощо.

У своєму виступі на пленумі Наукової ради «Українська мова» на тему «Формування джерельної бази сучасної української лексикографії» (03. 12. 2015 р.) М. В. Скаб рекомендує для оновлення та розширення бази сучасних загальнономовних тлумачних словників української мови використовувати тексти Святого Письма у перекладах І. Огієнка, І. Хоменка, Р. Турконяка, патріарха Філарета, а також залучити православні та греко-католицькі молитовники, переклади українською мовою творів святих отців, тексти релігійно-публіцистичного та художньо-релігійного підстилів, катехізиси та книги закону Божого, листи визначних церковних діячів тощо [4].

На думку В. В. Німчука, до джерел сучасних загальнономовних словників, зокрема СУМа-20, варто залучати переклади Святого Письма П. Куліша, І. Пулюя, І. Нечуя-Левицького (Відень, 1903), І. Хоменка (Рим, 1963), патріарха Філарета (Денисенка) (Київ, 2004), архимандрита Рафаїла (Турконяка) (Львів, 2006; з перевиданим текстом Острозької Біблії), а також додати прізвища авторів церковних проповідей XIX–XX ст. (наприклад, В. Гречулевича, митрополитів В. Липківського, А. Шептицького, патріарха Філарета), перекладів українською мовою богослужбової літератури, творів українських Теологів [2, с. 13].

Серед великої кількості джерел лексичного матеріалу сучасні загальнономовні лексикографічні праці використовують спеціальну літературу з питань релігієзнавства (наприклад, словник-довідник Н. Матвєєвої та А. Голобородька «Святі і свята України: Календар церковних свят і народних традицій» (К., 1995) – у словнику-довіднику ВМЛ-Ж); матеріали Лексичної картотеки Інсти-

туту української мови НАН України (у СУМі-Ж, СУМі-20), що містить понад 10000 карток із Святого Письма – Біблії (у перекладі українською мовою І. Огієнка) тощо.

Помітною стає тенденція до повного представлення лексики та фразеології Святого Письма у новітніх загальнономовних словниках, в яких ці одиниці набувають тлумачень, що відбивають їхній сьогоднішній зміст.

Наприклад, до слова *богобоязливий* СУМ подає тлумачення: „заст. Який сліпо вірує у владу бога і церкви, боїться порушувати заповіді так званого святого письма“ [СУМ, I, с. 209], де, як бачимо, фігурують слова «сліпо», «боїться», «так званого», що, на нашу думку, викривлюють семантику лексеми *богобоязливий*. До того ж, ремарка *заст.* засвідчує належність слова до пасивного фонду української мови. Ця ж позначка залишилася й у ВТССУМі, як і саме визначення: „заст. Який вірує у владу Бога і церкви, боїться порушувати заповіді Святого Письма“ [ВТССУМ, с. 90]. Проте з дефініції забрано слова «сліпо» й «так званого», а слова «Бог» і «Святе Письмо» написано з великої літери, що відповідає церковній традиції написання відповідних лексичних одиниць. На відміну від попередніх лексикографічних праць, СУМ-Ж подає слово *богобоязливий* як активну лексичну одиницю без жодних стилістичних обмежень: „Який вірує в Бога й в усьому дотримується релігійних приписів і обрядів“ [СУМ-Ж, с. 65], що, на нашу думку, засвідчує факт лексикографічної актуалізації цього слова.

Ще один важливий прийом лексикографічної актуалізації релігійних термінів полягає у поверненні церковних правописних традицій. Йдеться про **написання окремих релігійних термінів з великої літери** з метою передання особливого пієтету у ставленні до позначуваних ними реалій (*Бог, Богородиця, Церква, Творець, Господь* та ін.).

У «Додатках» до словника-довідника ВМЛ-Ж детально пояснено правопис найменувань, що стосуються основних релігійних понять [ВМЛ-Ж, с. 177-201]. Також ця інформація подана в «Українському правописі» (2008) (далі – УП), хоча й дещо узагальнено [9, с. 67-68].

На підтвердження тенденції написання великої літери в основних номінаціях, що стосуються духовно-релігійної сфери, можемо простежити за фіксацією прикметника *Божий*. Так, у СУМі його визначено як: „Прикм. до бог“, де лексему «бог» написано з малої літери; ілюстрацію взято не зі спеціальної літератури, а з художньої: « – *На те воля божа, моя любко, – кажу я (Вовчок, I, 1955, 86)*»; біля словосполучень «Божий світ» та «служба божа» («божа» з малої літери), що відображають приклади вживання цього прикмет-

ника, відповідно подано ремарки *нар.-поет., заст. і заст.*; наведено приклади фразеологізмів, у яких наявне слово **Божий**: «*Бий його сила божжа!*» та «*Святий та божий*» у значенні „удавано, лицемірно тихий і добрий“ тощо [СУМ, I, с. 211]. У СУМі-20 визначення до слова **Божий** починається з уточнення його правопису: „1. (з великої літери). Прикм. до Бог“; першою з п’яти ілюстрацій є ілюстрація з Біблії, перекладеної І. Огієнком: «*1. Минається і світ, і його пожадливість, а хто Богу волю виконує, той повік пробуває!*»; друга цитата – вже знайомі нам рядки із творів Марка Вовчка: «– *На те воля Божа, моя любко, – кажу я (Марко Вовчок)*», без конкретизації джерела на відміну від СУМа, проте з виправленим правописом лексеми **Божа**; крім того, авторами СУМа-20 подано 52 випадки вживання прикметника **Божий** тощо [СУМ-20, I, с. 581].

Серед багатьох значень слова **мати** в СУМі представлено також його релігійне тлумачення: „Божа (господня, пречиста) мати, *рел.* – богородиця, мати Христа“ [СУМ, IV, с. 647]. Як бачимо, слова „господня“, „пречиста“, „богородиця“, „мати“ написано з малої літери. У СУМі-Ж, крім лексеми **мати**, подано й слово **матір** з позначкою *висок.*, що передає експресію піднесеності та урочистості, а у дефініції чітко вказано написання цього словосполучення: „М. (Матір) Божа“ (з великої літери – Богородиця)“ [СУМ-Ж, с. 531].

Непослідовно дотримуються словники церковно-релігійної правописної традиції написання слів **антибог, диявол, лукавий, люцифер, нечистий, сатана, сатанайл** з малої літери. Наприклад, у словнику-довіднику «Велика чи мала літера?» згадані лексичні одиниці подано з великої літери [ВМЛ-Ж, с. 12]; СУМ-20 не містить уточнення про правопис слова **диявол**, а в ілюстраціях до нього подає цитату з Біблії, де ця лексема написана з малої літери: «*Хто чинить гріх – той від диявола, бо диявол грішить від початку. Тому-то з’явився Син Божий, щоб знищити справи диявола (Біблія. Пер. І. Огієнка)*» [СУМ-20, IV, с. 249]; СУМ-Ж у поясненні до поняття **диявол** з великої літери подає лише слово **Антибог**: „1. За релігійними уявленнями – втілення злого першопочатку; злий дух; сатана, чорт. // (з великої літери). Антибог“ [СУМ-Ж, с. 231].

На жаль, немає жодної інформації про написання назв негативних сил у християнстві в чинному УП. Однак приклади вживання цих понять вказують на правопис подібних слів з малої літери, напр.: «*Але тут диявол є дуже хитрий і в той спосіб може взяти людину в свої руки*» [1, с. 54]; «*Одним із найважливіших завдань Церкви на сьогодні є посилення засобів оборони проти того зла, яке має ім’я сатана*» [8, с. 67] тощо.

Ще однією актуальною проблемою сьогодні є

фонетичний правопис багатьох релігійних термінів, що зазнали свого часу мовної асиміляції з боку російської мови. Наприклад, потребує перегляду написання деяких біблійних лексем, які давно засвоєні українською мовою. На думку В. В. Німчука, слова **акафіст, алілуя** не можна писати за правилами правопису слів іншомовного походження, засвоєних порівняно недавно. З огляду на це дослідник вважає орфограми типу **акафіст, алілуя**, що наявні не лише в реєстрі СУМу, але й у реєстрах ВТССУМу, СУМу-Ж (лише **акафіст** [СУМ-Ж, с. 18]), СУМа-20, недоречними й пропонує замінити написання цих лексичних одиниць відповідно на **акатист / акатист, алилуя** [2, с. 15].

Повернення до церковної традиції вимови та написання потребує й низка інших загальних та власних релігійних номенів, зокрема лексеми із префіксом **архі-** доречно замінити на **архи-**: **архієпископ – архієпископ, архимандрит – архимандрит, архієрей – архієрей / архирей** та ін.; імена **Іоан** на **Йоан, Фадей** на **Тадей, Феодор** на **Теодор, Моїсей** на **Мойсей**; біблізм **Голгофа** на **Голгота** тощо.

УП вказує на написання **и** у таких словах церковного вжитку, як **диякон, єпископ, єпитимія, єпитрахиль, камилавка, митра, митрополит, християнство** тощо [9, с. 121].

На нашу думку, у цьому питанні також варто звернути увагу на мовлення та правопис греко-католиків. Через заборону діяльності греко-католицької конфесії на території України її представникам в діаспорі вдалося зберегти українську фонетичну та граматичну традицію у церковній обрядовості. На жаль, поки що сучасні лексикографічні праці ігнорують мовну практику УГКЦ, не включаючи до своїх реєстрів назви греко-католицьких чудотворних ікон, монастирів і монарших згромаджень, відомих храмів та специфічно греко-католицьких обрядових практик (**Хресна Дорога, Хресна Проца, Григоріанка, Отці Василіани, сестри служебниці**), напр.: „*Смерть буде солодкою всім тим, хто віддавав Мені честь упродовж життя відмовленням Хресної Дороги*“ [7, с. 15]; „*І якщо всю Хресну Процю і Хресну Дорогу жертвувати Отцю Предвічному через душі в Чистилищі, то можна випросити у Бога для себе і своєї родини багато ласк*“ [7, с. 11]; „*У Католицькій Церкві досить відомою і поширеною є також інша жертва — так звана Григоріанка*” [http://www.novazorya.if.ua/last/938-2012-09-28-20-17-14]; „*18 березня 2012 року Отці Василіяни розпочинають онлайн-трансляцію Богослужіння із храму Святого Василя Великого (м. Київ)*“ [http://ktds.org.ua]; „*10-11 жовтня 2014 року в провінційному домі сестер служебниць у Львові відбулася чергова зустріч*”

настоятельок“ [http://news.ugcc.ua].

Переконуємося, що ілюстративний матеріал відіграє дуже важливу роль у правильності й точності сприйняття тієї чи тієї лексичної одиниці. Тому можемо виокремити й деякі **семантичні прийоми**, суть яких полягає у вилученні з низки дефініцій релігійних термінів слів типу «нібито», «так званий», «за християнською легендою», «міфологічний» і под. Під впливом таких словесних форм у 30-80-х роках ХХ століття відбувалося викривлення семантики релігійних понять, часто через невизнання Церкви, а іноді й через необізнаність з історичними реаліями. Наприклад, до слова *Спаситель* СУМ подає визначення: „1. *рел.* За християнським віровченням – міфологічний засновник християнства, що нібито врятував людство, спокуювавши його гріхи“ [СУМ, IX, с. 492], де одразу впадає в око атеїстична іронія. Визначення лексеми *Спаситель* у СУМі-Ж без слів «міфологічний» і «нібито» набуває семантично нейтрального звучання: „1. (з великої літери). *рел.* За християнським віровченням – засновник християнства, який урятував людство, спокуювавши його гріхи. // Одне з імен Ісуса Христа. *Христос-Спаситель*“ [СУМ-Ж, с. 1081].

Подібну картину спостерігаємо, читаючи у СУМі визначення до слова *християнство*: „1. Релігія, що виникла в I ст. н. е. і ґрунтується на вірі в Ісуса Христа як боголюдини, який нібито зійшов на землю й прийняв страждання заради спасіння людства“, де лексема *нібито* передає цілковитий сумнів у тому, що визнало людство дві тисячі років тому, а сьогодні науковці говорять про конкретні історичні факти й докази тогочасних подій [СУМ, XI, с. 147]. Текст, що його подає СУМ-Ж, інформативно ширший та семантично нейтральний – не ображає почуття ані християн, ані представників інших релігій: „1. Одна з найпоширеніших релігій світу, в основі якої лежить культ Ісуса Христа як Боголюдини, який зійшов на землю й прийняв страждання заради спасіння людства; виникла в 2-й половині I ст. н. е. і має три напрями: православ'я, католицизм і протестанство“ [СУМ-Ж, с. 1249].

До прийомів лексикографічної актуалізації цієї групи слів, на нашу думку, варто додати й **характер представленого ілюстративного матеріалу**. Наприклад, до слова *алілуя* у СУМі подано рядки з поезії Т. Г. Шевченка: «*Кат лютує, А ксьондз скаженим язиком Кричить: «Те деум! алілуя!..» (Шевч., II, 1953, 33)*» [СУМ, I, с. 34], що, по-перше, відображають релігійні настрої ХІХ століття (вороже ставлення православних українців до польського католицького священства), змальовуючи картину божевілья й хаосу, по-друге, не відповідають представленому у слов-

нику значенню лексеми *алілуя* – „Уживається у відправах іудейської і християнської релігій для вираження славлення бога“. Завершує словникову статтю фразеологізм *співати алілуя кому* з позначками *ірон., зневажл.*, що означає „надмірно вихвалити кого-небудь“ [СУМ, I, с. 34]. Після подібного пояснення у користувачів словника закономірно виникає уявлення про значення лексеми *алілуя* як про щось негативне й зневажливе. На відміну від СУМа, СУМ-20 уточнює значення слова *алілуя*: „1. Заклик у християн та іудеїв, що означає «хвалить Господа». 2. у *знач. ім.* алілу́я, ї, ж. і *рідко с.* Хвалебний приспів церковних піснеспівів у християнському богослужінні; хвалебний гімн“, використовуючи при цьому Біблійний цитатний матеріал: «*Все, що дихає, хай Господа хвалить! Алілуя! (Біблія. Пер. І. Огієнка); І почув я ніби голос великого натовпу, і наче шум великої води, і мов голос громів гучних, що вигукували: Алілуя, бо запанував Господь, наш Бог Вседержитель! (Біблія. Пер. І. Огієнка)*» та уривки з художніх творів, що не містять ідеологічної семантики: «*Дяк цей старий уже був, у піст було «алілуї» не виведе, такий старий (Панас Мирний); Там, у небі, невідомі гами, де звучить вечірнє алілуя (В. Сосюра); Пасхальна (Великодня) алілуя*» [СУМ-20, I, с. 174].

Однією з ілюстрацій вживання слова *Біблія* у СУМі є цитата з журналу «Наука і життя»: «*Біблія вводить в оману віруючих, перешкоджає їм оволодівати знаннями,.. сковує їх творчу ініціативу і активність (Наука... I, 1958, 59)*», зміст якої, як бачимо, відкрито відображає атеїстичну ідеологію радянського режиму [СУМ, I, с. 173]. На нашу думку, це суперечить основному призначенню лексикографічної праці тлумачного типу – безоцінне подання та пояснення стилістично та семантично нейтральної інформації про явище, поняття чи реалію.

Отже, процес лексикографічної актуалізації релігійної лексики сучасної української літературної мови відбувається завдяки включенню до джерельної бази новітніх лексиконів перекладів Святого Письма та спеціальної літератури, поверненню українських фонетичних та граматичних церковних правописних традицій, точності визначення семантики багатьох церковно-релігійних понять, зміні характеру ілюстративного матеріалу.

Література

1. Збірник адорацій. – Львів, 2004. – 80 с.
2. Німчук В. В. Про сучасну українську тлумачну лексикографію / В. В. Німчук // Українська мова. – 2012. – № 3. – С. 3–30.
3. Ковтун А. А. Лексикографічне опрацювання церковно-релігійної лексики в сучасній українській мові [Електронний ресурс] / А. А. Ковтун

- // Вісник Житомирського державного університету. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Вип. 4 (76). – С. 191–199. – Режим доступу : <http://visnyk.zu.edu.ua>
4. Русский язык конца XX столетия (1985-1995) : [коллективная монография] / В. Л. Воронцова, М. Я. Гловинская, Е. И. Голанова и др. / [отв. ред. Е. А. Земская]. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 480 с.
5. Скаб М. В. Біблія як лексикографічне джерело / М. В. Скаб // Біблія і культура : зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 1. – С. 238–240.
6. Скаб М. В. Тексти релігійного стилю як джерело поповнення джерельної бази сучасної української тлумачної лексикографії [Аудіоматеріали виступу на пленумі Наукової ради «Українська мова», що відбувся 3 грудня 2015 року в Інституті української мови НАН України].
7. Страдч: Хресна Проща / [вид. п'яте, доп. і попр.]. – Львів : «Добра книжка», 2002.
8. Тардіф Е. Ісус живий / Е. Тардіф / [пер. з польської Т. Галавая і Н. Щупак]. – Івано-Франківськ : ДКД, 2002. – 120 с.
9. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – 288 с.

Представлена інформація о явлениях языковой и лексикографической актуализации религиозной лексики современного украинского литературного языка. Осуществлено описание основных приемов лексикографической актуализации религиозных лексических единиц на материале новейших общезыковых словарей.

Ключевые слова: актуализация лексики, религиозная лексика, лексикографическая актуализация.

The article is about the phenomenon of linguistic and lexicographical actualization of religious vocabulary of modern Ukrainian language. It contains description of the main methods of lexicographical religious actualization of lexical units on material advanced general language dictionaries.

Keywords: actualization of vocabulary, religious vocabulary, lexicographical actualization.